

BILAGA A – PROJEKTBEKRIVNING

FOSTRAN I MEDBORGARSKAP?

Skola, värdegrund och den liberala statens dilemma

1 Problem, syfte och frågeställningar

Skolan har en viktig uppgift när det gäller att förmedla och hos eleverna förankra de grundläggande värden som vårt samhällsliv vilar på... Utbildning och fostran är i djupare mening en fråga om att överföra ett kulturarv – värden, traditioner, språk, kunskaper – från en generation till nästa.

Svenska grundskolans läroplan (Lpo 94: 3, 5).

An important part of being free is not having to associate with, or reside among, others whose ways, beliefs, or very persons, one cannot abide. Freedom is, to a great extent, freedom of exit. An appreciation of this dimension of freedom runs through the liberal political tradition which has generally, if imperfectly, recognized the importance of being able to separate ourselves from our fellows, even if there are many goods we can only produce—and sometimes enjoy—with the cooperation of others.

Exit, Freedom, and Gender (Kukathas 2005: 1)

Syftet med detta projekt är att analysera det generella men förvånansvärt utforskade normativa dilemma för den moderna demokratiska staten som ovanstående citat belyser. *Å ena sidan* har staten ett ansvar för sina unga samhällsmedlemmar och deras utveckling till fullvärdiga medborgare. Ingenstans är detta så tydligt som i det offentliga skolväsendet. Skolan skall inte bara ge barn och ungdomar en formell utbildning i matematik, svenska och andra ämnen, utan den skall också förbereda dem för vuxenlivet genom att fostra dem till goda, ansvarsfulla och demokratiska medborgare (jfr Dewey 2005 och Gutmann 1999). *Å andra sidan* vilar den moderna demokratiska staten på ett liberalt idéfundament som ställer upp normer och begränsningar för statens agerande. Central bland dessa är värdeneutraliteten, enligt vilken staten i toleransens och den individuella frihetens namn inte får lägga sig i frågor som har med medborgarnas värderingar och val av livsprojekt att göra (se t.ex. Dworkin 1978, Ackerman 1980 och 1983, Rawls 1987 och 1993, Nagel 1987, Kymlicka 1989 och Raz 1990). Staten bör följaktligen utifrån detta liberala synsätt inte ha något inflytande över medborgarnas moraliska fostran.

I konflikten mellan dessa två principiellt oförenliga värden, medborgarfostran och värdeneutralitetens frihetsskydd, ligger det dilemma som projektet ämnar undersöka. Dilemmat är na-

turligtvis inte nytt i sig, men under de senaste decennierna har det på ett mycket påtagligt sätt vuxit i kraft och aktualitet. Detta beror dels på den tilltagande etniska och religiösa mångfalden i det svenska samhället, vilken gör frågan om värdegrund särskilt viktig, svår och kontroversiell (jfr Zackari & Modigh: 45ff). Därom vittnar exempelvis debatterna om religiösa friskolor och litterär kanon. Men dilemmats aktualisering beror i lika stor utsträckning på en liberalisering av samhället i allmänhet, varigenom krav på ökad tolerans riktas mot en mängd samhällssektorer och offentliga verksamhetsområden. Denna liberaliseringstrend uppmärksammas emellertid sällan som en bakomliggande faktor till dilemmats aktualitet. Syftet med projektet är därför att utifrån ett politisk-teoretiskt perspektiv, och med konkreta komparativa studier av ett antal länders skolsystem, öka förståelsen för vad dessa förändringstendenser tagna tillsammans innebär för den svenska grundskolans roll som medborgarfostrare. Sådana kombinationer av värdeanalys och komparativ empirisk forskning är ovanliga, trots att deras värde ofta understryks (jfr Shapiro 2003: 2 och Goodin 2005: 182). Syftet kan brytas ned i följande frågeställningar:

- På vilket sätt påverkar samhällets ökade mångfald och liberalisering den svenska skolpolitikens inriktning, och hur ser denna utveckling ut i en internationell jämförelse?
- Vilken eller vilka ståndpunkter, om någon alls, beträffande statens fostringsansvar kan rättfärdigas på demokratisk och liberal värdegrund, och vad innebär detta på sikt för det svenska skolväsendet?

2 Teoretiska utgångspunkter och forskningsanknytning

Dilemmat mellan statens fostringsansvar och liberalismens krav på värdeneutralitet tangerar klassiska värdekonflikter i politisk teori såsom den mellan paternalism och frihet och i en mer generell mening gränsen mellan det offentliga och det privata (se t.ex. Hampton 1997, Anscombe 1981, Wolff 1970, Sandel 1982, Raz 1986, Tully 1995). I skolans specifika kontext blir dilemmat något av en paradox eftersom vi inte har att göra med myndiga och självständiga individer, såsom liberal politisk teori nästan undantagslöst förutsätter. Istället rör det sig om omyndiga och ”ofärdiga” samhällsmedlemmar, medborgare i vardande, vilket innebär att någon *annan* måste besluta vad som ligger i barnens intresse, och hur barnen skall fostras för att som vuxna kunna leva rika och meningsfulla liv. På så sätt framtvings mycket svåra gränsdragningar mellan föräldrarnas och statens ansvar för barnets utveckling, och barnens egna rättigheter; gränsdragningar som demokratiteoretiker ytterst sällan berör, men som är helt centrala i skolans verksamhet (jfr Oscarsson 1998: 13 och Ekman & Todosijevic 2003: 82ff). I projektet studeras den här aspekten som en fråga om *fostringsuppdragets omfattning och fördelning* mellan i första hand skola (stat) och föräldrar.

Dilemmat handlar emellertid inte bara om fördelningen av fostringsuppdraget och om hur stora anspråk skolan kan och bör göra i det avseendet. Detta är bara den ena hälften. Den andra hälften handlar om fostringsuppdragets *substantiella aspekter*, det vill säga *värdegrundens innehåll*. En sådan värdegrund bör, som läroplanen understryker, bygga på värden och normer som är lika giltiga för alla oavsett etnisk bakgrund, religionstillhörighet eller genus (Lpo 94: 3). Värdegrunden skall i den meningen vara *universell*. Men i ett samhälle som präglas av en allt större heterogenitet och kulturell mångfald blir den gemensamma värdegrunden

allt svårare att ringa in och formulera. Läroplanen lägger stor emphasis vid respekten för kulturell mångfald, internationell solidaritet och jämställdhet som särskild angelägna värden (Lpo 94: 4, 6). Men den framhåller också värdet av nedärvda traditioner och den etik som ”förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism” (Lpo 94: 3). Å ena sidan omhuldas den avhållsamma öppenhet och tolerans som följer av statens värdeneutralitet. Å andra sidan främjas den medborgaranda och fostran som skall bevara och hålla ihop samhällsgemenskapen. I denna svåra balansakt tangeras den ytterligare klassiska värdekonflikter i politisk teori, i första hand den mellan pluralism och gemenskap, diversifiering och enhetlighet (jfr Young 1990, Gilligan 1990, Connolly 1995, Tully 1995, Kymlicka 1998, Okin 1999, Parekh 2000, Barry 2000). Vad som ytterst står på spel är, med andra ord, utveckling och förankring av en värdegrund som inte befäster traditionella könsroller och som inte diskriminerar eller alierar minoriteter, men som samtidigt förmedlar ett historiskt arv och en känsla av samhörighet.

I politisk teori är en del av de ovanstående aspekterna vältrampad mark. I internationell teori- bildning finns det en växande forskning som behandlar dilemmat mellan värdeneutralitet och medborgarfostran med utgångspunkt i olika nationella kontexter (se f.a. Macedo 2000, Callan 2004, McDonough 2005 och Banks 2007), medan motsvarande litteratur för svenska förhållanden är mycket knapphändig. Mycket har skrivits om demokrati, föräldrar- och elevinflytande i den svenska skolan (se t.ex. Berg & Englund 1995, Lindbom 1995, Möller 1996, Sundgren 1996, Jarl 2004, Englund 2005 och 2007 samt Almgren 2006) och en hel del om den mångkulturella skolan (se t.ex. Hultinger & Wallentin 1996, Borevi 2002, Runfors 2003 och Ljungberg 2005). Betydligt mindre intresse har ägnats den värdekonflikt som uppstår när statens fostringsansvar möter liberalismens krav på värdeneutralitet. Detta gäller i än högre grad om man analyserar dilemmat med utgångspunkt i liberalismens gradvisa expansion och samhällets ökade kulturella diversifiering, vilket vi menar är nödvändigt för att förstå skolpolitikens förändrade villkor. Genom liberalismens expansion gör principen om värdeneutralitet sitt intåg på ständigt nya områden, från den en gång hårt ansatta religionsfriheten till dagens debatter om samkönade äktenskap, legalisering av prostitution och narkotika, och friskolornas vara och utbredning, för att bara nämna några exempel. Den fråga som skymtar i förlängningen av den här utvecklingen är huruvida en liberal och mångkulturell stat överhuvud taget får ha ett skolväsende som ägnar sig åt fostran i medborgarskap utifrån en gemensam värdegrund.

Den svenska skolans fostringsuppdrag tycks därför gå en osäker framtid till mötes. Men den svenska skolpolitikens vägskäl saknar inte jämförelsepunkter, då det finns länder som har genomgått (och genomgår) en liknande utveckling som Sverige. Projektet är därför utformat som en komparativ studie där Sverige jämförs med tre andra länder som representerar olika skolpolitiska modeller. Den första av dessa är den *monistiska* modellen med idémässig förankring i republikanismen och dess betoning på ett starkt offentligt medborgarskap som vilar på en gemensam värdegrund (jfr Arendt 1958, Bellah et. al. 1985, Pettit 1997 och van Gunsteren 1998). Den bästa representanten för den modellen är Frankrike vars skolpolitik kännetecknas av en strävan efter enhetlighet och en mycket stark sekularitetsnorm, *laïcité*. Denna norm har under senare år blivit känd i Sverige framför allt genom förbudet att bära slöja och andra synliga religiösa symboler i det offentliga franska skolväsendet – den så kallade *affaire du foulard* – vilken motiverades just med hänvisning till landets republikanska och universalistiska arv (McCaffrey 2005; Williams 2007). En utveckling i Sverige i linje med

denna modell skulle innebära att skolan (även framgent) skyddas från värdeneutralitetsnormens inflytande och att staten bibehåller, eller rentav förstärker, sitt fostringsansvar.

En annan, diametralt motsatt, modell skulle vara den *pluralistiska* med idémässig förankringspunkt i det utpräglade mångfaldsideal som John Stuart Mill en gång pläderade för i sin klassiska text *Om friheten* och som samtida mångkulturalister har särpräglat ännu mer (jfr Mill 1859, Raz 1986, Taylor 1994, Kymlicka 1998, Parekh 2000). Den bästa representanten för den modellen är Kanada vars skolpolitik går ut på att erbjuda så många alternativ som möjligt, vart och ett med sin värdegrund och sitt fostringsuppdrag. En utveckling i Sverige i linje med denna modell innebär inte att idén om medborgarfostran överges, men att den diversifieras i mer partikulära varianter för att anpassas till samhällets kulturella mångfald. I Kanada manifesteras den främst i ett diversifierat skolsystem med olika läroplaner för inuiter, frankofona och engelskspråkiga kanadensare, men systemet lämnar också utrymme för skolor som söker skydda invandrade minoriteters särart.

Ett tredje alternativ är *marknadsmodellen* med idémässig förankringspunkt i en minimalistisk och ekonomiskt orienterad liberalism för vilken värdeneutralitet i lockeansk anda hänger ihop med privatism, negativ frihet och statlig avhållsamhet (jfr Locke 1689, Hayek 1960 och Nozick 1974). En bra representant för den här modellen är Storbritannien där privatskolor i stor utsträckning möter behovet av utbildning. En utveckling i Sverige i linje med denna modell innebär en individualisering av skolväsendet och troligtvis en gradvis nedmontering av skolan fostringsansvar. Liksom den pluralistiska modellen, men på ett mer klassiskt liberalt sätt, är marknadsmodellen ett tydligt ställningstagande för statens värdeneutralitet.

Modellerna utgör tre olika sätt att förhålla sig till dilemmat mellan medborgarfostran och värdeneutralitet i mångkulturella samhällen. De tre länderna Frankrike, Kanada och Storbritannien är intressanta såsom representanter för dessa idealtypiska modeller – även om de naturligtvis inte uppfyller alla modellernas kännetecken i absolut bemärkelse. I projektet kommer just dessa tre fall att användas som jämförelsepunkter i studien av Sverige. De ökar markant förståelsen för det svenska dilemmat. Samtidigt möjliggör de analys av de konsekvenser och normativa ställningstaganden som är förknippade med olika vägval.

3 Metod

I centrum för forskningsprojektet står det normativa dilemma mellan värdeneutralitet och medborgarfostran som beskrevs inledningsvis. För att få en så heltäckande och djupgående förståelse som möjligt för dilemmat kombineras idéanalys med komparativ metod. Idéanalysen innehåller både empiriska och normativa inslag (se Beckman 2005 och Badersten 2006 för metoddiskussioner). Syftet med *den empiriska analysen* är att kartlägga och analysera konsekvenser av liberala och mångkulturella idéströmningar i svensk skolpolitik. Denna del av analysen kommer att utgå ifrån ett omfattande primärmaterial bestående av riksdagsdebatter och beslut, utredningar och remissyttranden, protokoll och skrivelser, intervjuer med skolpolitiker och tjänstemän på central nivå samt naturligtvis sekundärmaterial bestående av befintlig forskning på området. Tidsmässigt omfattar den perioden från riksdagsvalet 1991, som

blev en vändpunkt för svensk skolpolitik i flera relevanta avseenden¹ (jfr Ekman & Todosijevic 2003), fram till riksdagsvalet 2010.² *Den normativa analysen* syftar till att på politisk-teoretisk grund värdera innehållet i olika, möjliga normativa ståndpunkter. Materialmässigt utgår den här delen av undersökning från forskningen i politisk teori med inriktning mot principen om värdeneutralitet, mångkulturalism och skolans roll som medborgarfostrare. *Den komparativa ansatsen*, avslutningsvis, innebär att fallet Sverige placeras i ett internationellt sammanhang där tre andra länder utgör de explicita jämförelsepunkterna. Materialet är framför allt sekundärt, dvs. redan genomförda studier, men kompletteras med primärmaterial i form av intervjuer med skolpolitiker och tjänstemän på central nivå och offentlig dokumentation av typen rapporter och utredningar.

De analytiska ansatserna är i metodologiskt hänseende sinsemellan olika, men de kompletterar varandra och samlas under de övergripande frågeställningarna. Idéanalysen tydliggör vilka värden som är centrala i debatten om skolans fostringsansvar, vilka ideologiska/teoretiska ståndpunkter som kan urskiljas samt på vilka grunder dessa kan rättfärdigas. Den jämförande analysen, å andra sidan, konkretiserar innebörden i några sådana ståndpunkter genom att koppla dem till tre existerande fall varigenom innebörden av olika vägval blir mycket tydligare. Den svenska skolpolitikens inriktning kan då operationaliseras som en förändring över tid som mäts i relation till de modeller som de tre andra länderna representerar (jfr Bergström & Boréus 2005).

Den empiriska undersökningen av Sverige kommer att begagna sig av en kombination av kvalitativ och kvantitativ metod för att brett fokusera på idéströmningar i skolpolitiken (snarare än demografiska och socioekonomiska förhållanden som också påverkar densamma).

En tidig kvantifiering kommer att ge grundläggande möjligheter att i undersökningen kartlägga språk-/idémassiga förändringar i den skolpolitiska diskursen över tid. Via en kvantitativ innehållsanalys uppmärksammas förekomsten av centrala begrepp, enskilt och i kombination med varandra, mäts och jämförs över tid. Vi ges på så sätt en god och översiktlig beskrivning av den skolpolitiska diskursen och dess utveckling över tid såsom den manifesteras i primärmaterial. Den kvalitativa undersökningen används därpå för att vi mera ingående skall kunna kartlägga och analysera den skolpolitiska diskursen. I den kvalitativa textanalysen handlar det alltså om att undersöka vilken mening som ges centrala begrepp såsom tolerans, likabehandling, ansvar, fostran, värdegrund, kultur, pluralism, valfrihet etcetera, hur begreppens innebörd förändras över tid samt vilka ideologiska ståndpunkter som formeras kring dem. I den kvalitativa textanalysen är nyanser, associationsmönster och begreppsglidningar centrala, och dessa kan svårligen utredas på ett djuplodande sätt med enbart kvantitativa metoder.

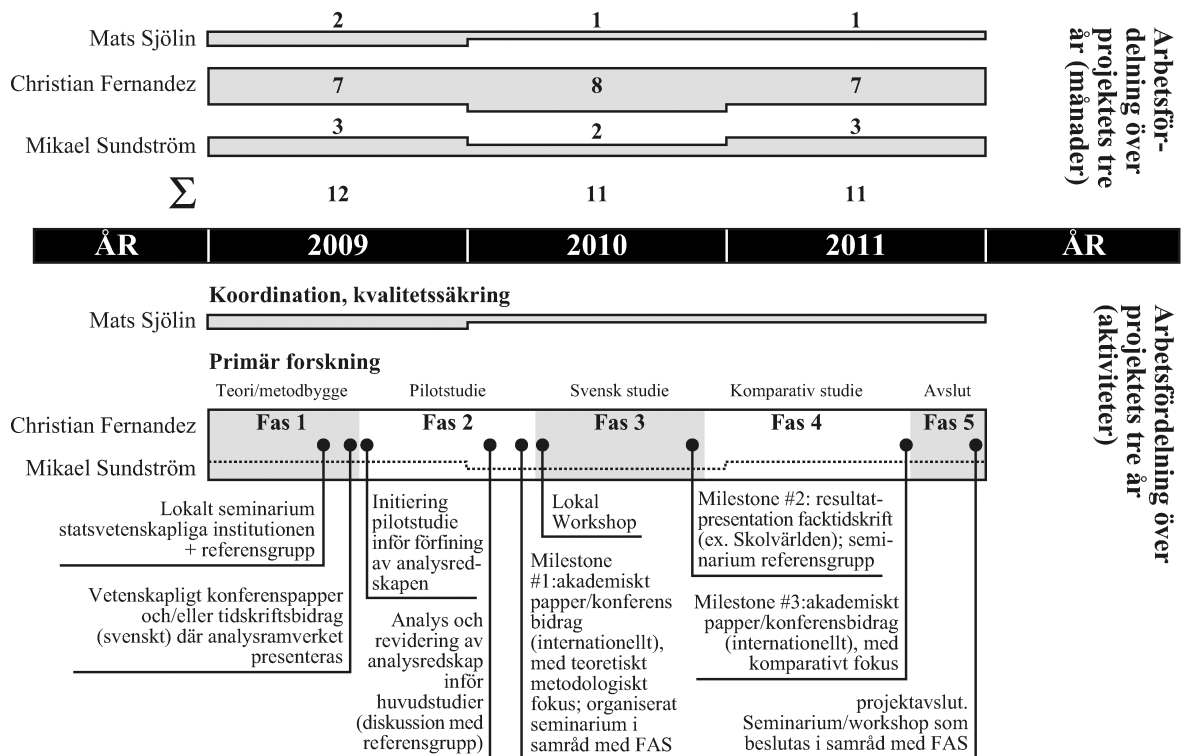
---

¹ Det blev ett regeringsskifte till en borgerlig regering som drev en hård kampanj i fråga om skolan i allmänhet och friskolor i synnerhet. Efter regeringsskiftet gjorde socialdemokraterna via Haverikommissionen helomvändning i synen på friskolor, från att ha varit emot till att (officiellt sett) vara för. Under samma regeringsperiod utarbetas den nya läroplan för grundskolan och friskolorna som har varit gällande sedan 1994.

² Denna tidpunkt motiveras av att den rundar av den första mandatperioden för den innevarande borgerliga regeringen som har gjort skolan till en central valfråga.

4 Genomförande

Rent praktiskt kommer de tre metodologiska ansatserna att glida in i varandra i genomförandet. Inte minst är detta sant eftersom ett genomtänkt analytiskt bygge kräver att man efter hand förfinar analysredskapen genom att testa dem på utvald empiri, samt prövar analys och resultat i olika sammanhang för att samla relevanta synpunkter. Vi tänker oss därför i princip att det praktiska arbetet delas in i fem faser. Följande översiktliga figur kan tjäna som utgångspunkt för den vidare planeringsdiskussionen:

Det är som synes vår avsikt att det skall finnas ett antal uttryckliga ”milestones” som samlar upp arbetet i olika formella ”presentationsprojekt”. Detta gör det enklare att följa utvecklingen för både huvudmän och andra intressenter. Överlag är spridningen av forskningsansträngningarna något vi tycker är centralt att integrera redan i den inledande planeringen, inte minst eftersom den i många fall gynnar själva forskningsprocessen.

Som figuren utvisar innehåller alla de fem faserna presentationsmoment av olika slag, och för vart och ett har vi noga utvalda målgrupper i fokus.

Fas ett är ett i huvudsak teoretiskt och metodologiskt bygge av de analysredskap som så småningom skall vägleda studien. Här söker vi stöd för den behövliga genomlysningen av våra modeller i vetenskapligt närliggande miljöer. Ett lokalt, statsvetenskapligt centrerat, seminarium så småningom följt av ett vetenskapligt manus riktat mot en bredare (svensk) statsvetenskaplig publik utgör avstamp för den därpå följande pilotstudien.

Fas två ämnar testa det analytiska maskineriet i en faktisk pilotstudie. Målet är alltså finjustering av ramverket inför de större fältstudier som följer, snarare än att bestämt säga något

om pilotempirin. Fasen avslutas med milestone #1 som är tänkt att bli ett internationellt akademiskt papper där det nu färdigställda och testade analytiska ramverket presenteras. I samband med detta delbokslut vill vi gärna i samråd med FAS anordna ett seminarium för att sprida de teoretiska och metodologiska resultaten till en vidare svensk publik.

Fas tre utgörs av den svenska studien. Vi avser starta denna del med ett lokalt tvärinstitutionellt seminarium där praktiska fältstudier ställs i centrum. Mikael Sundström och Christian Fernandez är båda medlemmar i den mycket aktiva gruppen *politisk psykologi* och just kollegorna vid institutionen för psykologi har omfattande ackumulerad metodologisk expertis i detta avseende som vi vill dra nytta av i detta skede.

Fasen avslutas med ytterligare ett delbokslut: milestone #2. Här presenteras faktiska fältstudieresultat, och målsättningen är att sprida resultaten i det slutliga avnämrandet genom någon lämplig facktidskrift (exempelvis Skolvärlden).

Fas fyra kompletterar, som vi tidigare beskrivit, det svenska fältarbetet med en internationell, komparativ studie. Det tredje och sista delbokslutet, milestone #3, redovisar i form av ett internationellt akademiskt papper de komparativa resultaten – givetvis med kopplingar till relevanta resultat som framkommit under fas tre.

Fas fem utgörs av en samlad redovisning av forskningsprojektets alla delar. Projektets formella avslut bör lämpligen vara ett seminarium (motsv.) som anordnas i samråd med FAS. Vi har emellertid också avsatt tid under denna fas för att sätta samman multimediala e-resurser där resultaten mer permanent presenteras på ett även för icke-akademiker lättåtkomligt sätt. Vi har inom projektet tillgång till den tekniska expertis och utrustning som krävs för framställning av relativt avancerade e-resurser. Utöver detta planerar vi att hos en extern finansiär ansöka om särskilda medel för att under ett par månader anställa en informatör. Vi tror att en sådan marginalinsats på ett fruktbart sätt kan hjälpa till att sprida forskningsresultaten till grupper vi annars inte kan nå, och skulle gärna använda detta projekt för att testa denna hypotes.

Lokala forskningsmiljöer, akademiska papper (nationella och internationella), facktidskrift för praktiker och anslagshuvudman (FAS) är alla absolut grundläggande kommunikationskanaler för att vi skall få den feedback vi behöver, samt sprida våra forskningsresultat. Vi menar dock att vi även behöver ökade och långsiktiga kontaktytor med personer som på olika sätt sitter inne med kompletterande expertis. Vi avser därför att i ett mycket tidigt skede etablera en *referensgrupp* innefattande ett litet antal utvalda praktiker och akademiker utanför det strikt statsvetenskapliga facket och vars erfarenheter är nära knutna till vårt forskningsområde. Nyttan med denna innovation hoppas vi är att vi får tillgång till en grupp personer som kan följa arbetets utveckling *längs med hela processen* och alltså kan ge viktig input inte bara i avgränsade etapper. Figuren visar ett antal formaliserade möten med referensgruppen, men dessa kommer givetvis att kompletteras med kontakter av mer informell natur. Referensgruppens medlemmar kommer redan från början specifikt att anmodas att ge synpunkter hur arbetet kan ge ytterligare utväxling för praktiker så att denna målgrupp hela tiden finns med i fokus.

5 Samhällsrelevans och forskningsbidrag

Skolans form och innehåll har under en rad år varit föremål för intensiva debatter och reformförsök. Flera av dessa understryker på ett tydligt sätt – även om de sällan formuleras i sådana termer – de återkommande krockarna mellan den liberala värdeneutralitetens expansion och skolans betoning på fostran och värdegrund. I projektbeskrivningen har vi på olika ställen lyft fram ämnets aktualitet och våra bidrag till forskningen på området. Följande punkter tjänar som en kortfattad sammanfattning av dessa:

På ett generellt plan bidrar projektet till:

- ökad förståelse för den svenska grundskolans roll och utmaningar i det rådande samhällsklimatet genom att analysera ett dilemma som är centralt för dagens skolpolitik.

På ett mer specifikt plan bidrar projektet till:

- ökad kunskap om hur synen på grundskolans roll som fostrare av medborgare har förändrats under två decennier (1991-2010) genom en ingående studie av skolpolitisk debatt och beslutsfattande på central nivå.
- ökad förståelse för vad olika sätt att hantera dilemmat implicerar för grundskolans utformning genom en komparativ studie av tre andra länder (Frankrike, Kanada och Storbritannien) representerande olika modeller.
- ökad förståelse för hur olika ståndpunkter beträffande grundskolans fostringsuppdrag kan rättfärdigas genom normativ analys av de värden som dilemmat inbegriper.

Projektet skiljer sig markant från annan forskning på området i två avseenden:

- För det första genom att koppla ihop två trender, tilltagande etnisk och religiös mångfald samt liberalisering, som är starkt bidragande orsaker till dilemmats ökade aktualitet under den undersökta perioden.
- För det andra genom att kombinera en distinkt politisk-teoretisk (normativ) ansats med en omfattande empirisk studie och internationella jämförelser.

Forskningsresultaten borde därför vara av stort intresse för både nationella och internationella forskare inom flera olika discipliner. Men vi riktar oss också i väldigt stor utsträckning mot praktiker på området – beslutsfattare, experter och tjänstemän – då vi menar att projektet har hög policyrelevans. För att nå ut till dessa målgrupper kommer projektet att använda sig av flera olika kanaler (se föregående avsnitt) för spridning av resultaten.

Refererad litteratur

- Ackerman, Bruce (1980) *Social Justice in the Liberal State*. New Haven: Yale University Press.
- Almgren, Ellen (2006) *Att fostra demokrater*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Anscombe, G. E. M. (1981) "On the Source of the Authority of the State", *Ethics, Religion and Politics: Collected Philosophical Papers*, vol. 3. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Arendt, Hannah (1998) *Människans villkor. Vita Activa*: Göteborg: Daidalos.
- Badersten, Björn (2006) *Normativ metod: att studera det önskvärda*. Lund: Studentlitteratur.
- Barry, Brian (2000) *Culture and Equality*. Cambridge: Polity Press.
- Beckman, Ludvig (2005) *Grundbok i idéanalys*. Stockholm: Santérus.
- Bellah, Robert m.fl. (1985) *Habits of the Heart*. Berkley & Los Angeles: University of California Press.
- Borevi, Karin (2002) *Välfärdsstaten i det mångkulturella samhället*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Callan, Eamonn (2004) *Creating Citizens*: Oxford: Oxford University Press.
- Connolly, William (1995) *The Ethos of Pluralization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dewey, John (1999) *Demokrati och utbildning*. Göteborg: Daidalos.
- Dworkin, Ronald (1977) *Taking Rights Seriously*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ekman, Joakim & Sladjana Todosijevic (2003) *Unga demokrater*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Englund, Tomas (2005) *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension*. Göteborg: Daidalos.
- Gilligan, Carol (1990) *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Goodin, Robert E. (2005) *Reflective Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Gutmann, Amy (1999) *Democratic Education*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Hampton, Jean (1997) *Political Philosophy*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Hayek, Friedrich (1960) *The Constitution of Liberty*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hultinger & Wallentin (red.) (1996) *Den mångkulturella skolan*. Lund: Studentlitteratur.
- Jarl, Maria (2004) *En skola i demokrati?* Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen.
- Kukathas, Chandran (2005) "Exit, Freedom, and Gender: Feminism and Multiculturalism Reconsidered", Paper presenterat vid Princetons universitet (USA), Center for Human Values, 2005/10/20.
- Kymlicka, Will (1989) *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, Will (1998) *Mångkulturellt medborgarskap*. Nora. Nya Doxa.
- Lindbom, Anders (1995) *Medborgarskapet i välfärdsstaten*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Ljungberg, Caroline (2005) *Den svenska skolan och det mångkulturella*. Linköping: Linköpings universitet.
- Locke, John (1689/2003) *Two Treatises of Government*. New Haven and London: Yale University Press.

- Lpo 94: *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet*. Stockholm: Skolverket.
- Macedo, Stephen (2000) *Diversity and Distrust*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- McCaffrey, Enda (2005) "The Return of Faith and Reason to Laïcité: Régis Debray and le fait religieux", *French Cultural Studies* 16 (3): 273–290.
- McDonough, Kevin & Walter Feinberg (red.) (2005) *Citizenship and education in liberal-democratic societies : teaching for cosmopolitan values and collective identities*. Oxford: Oxford University Press.
- Mill, J. S. (1859/2007) *On Liberty*. New York: Longman.
- Möller, Tommy (1996) *Brukare och klienter I välfärdsstaten*. Stockholm: Publica.
- Nozick, Robert (1974) *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books.
- Okin, Susan Moller (1999) *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton: Princeton University Press.
- Oscarsson, Henrik (1998) *Det unga medborgarskapet*, SOU 1998:101. Stockholm: Fritzes.
- Parekh, Bikhu (2000) *Rethinking Multiculturalism*. Cambridge: Harvard University Press.
- Pettit, Philip (1997) *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford, UK: Clarendon Press.
- Rawls, John (1987) "The Idea of an Overlapping Consensus", *Oxford Journal of Legal Studies* 7(1): 1–25.
- Rawls, John (1993) *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Raz, Joseph (1986) *The Morality of Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Runfors, Ann (2003) *Mångfald, motsägelser och marginaliseringa*. Stockholm: Prisma.
- Sandel, Michael (1982) *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shapiro, Ian. 2003. *The Moral Foundations of Politics*. New Haven : Yale University Press.
- Zackari, Gunilla & Fredrik Modigh (2003) *Värdegrundsboken*. Stockholm: Skolverket.
- Taylor, Charles (1994) "The Politics of Recognition" i Amy Gutman (red.) *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press.
- Tully, James (1995) *Strange Multiplicity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Gunsteren, Herman (1998) *A Theory of Citizenship*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Williams, Kevin (2007) "Religious World Views and the Common School: The French Dilemma", *Journal of Philosophy of Education* Vol. 41 (4): 675–692.
- Wolff, Robert Paul (1970) *In Defense of Anarchism*. New York: Harper and Row.
- Young, Iris Marion (1990) *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.